

MOĞOLCA İLE TÜRKÇE İLİŞKİLERİ

AHMET TEMİR

Türkoloji araştırmalarında Moğolca ve Mongolistiğin faydalı ve gerekli olup olmayacağı meselesi, Türkologlar arasında sık sık tartışma konusu olagelmıştır. Ben bu meseleyi birkaç defa merhum hocamız Reşid Rahmeti Arat'a da açmış, fakat bunun için zaman ayırarak uzun boylu konuşamadığımızdan, iş çözülemeden kalmıştı. Çünkü o, bu fikri uygun bulmuyordu ve hocası Willi Bang'ın sözlerine işaretle : Önce dilleri ayrı ayrı araştırarak kendi problemlerini halledelim, bunları bir birine karıştırmayalım, diyordu. Halbuki W. Bang, Türkolojide Moğolca meselesini büsbütün reddetmiş değildi, kanaatimce, o, kaynakların azlığına ve araştırmaların yetersizliğine bakarak, bunun için henüz zamanın erken olduğunu düşünüyordu. W. Bang, 1929'dan beri *Moğolların Gizli Tarihi* üzerinde çalışan meslektaşısı büyük Mongolist ve Sinolog Erich Haenisch'in faaliyetini yakından takip ediyor, onun çalışmalarına katılıyor ve bu eserin bir an evvel çıkması için onu teşvik ediyordu. E. Haenisch 1935'te, yani Bang'ın ölümünden bir yıl sonra ancak yayımlayabildiği bu eserin birinci cildini onun hâtırasına ithaf ederek çıkarmış ve takdim yazısında da bu ciheti açıkça dile getirmiştir. W. Bang'ın ömrü vefa edip bu eseri ve bilhassa sözlük olarak çıkan ikinci cildini görmüş olsaydı, hiç şüphesiz çok başka türlü düşünürdü.

“Türkçe ile Moğolca'yı karıştırmayalım!” diyen Türkologların gözünden kaçan bir şey vardı, o da şu idi : Bunları karıştırmaya lüzum yoktu, bu iki dil zaten oldukça karışmıştı. Türk ve Moğol boyları arasında pek çok karışma ve kaynaşma olduğu gibi, bunların dilleri de karışmış ve kaynaşmıştı. Türkçeye pek çok Moğolca kelime ve aynı şekilde Moğolcaya da Türkçe kelime geçmiştir. Yalnız bu değil, bu iki dil arasında aslen müşterek olan unsurlar da çoktu. Yani Türkçe ile Moğolca bir birine büsbütün yabancı iki dil değildi. Bunlar, büyük Altay dil ailesinin, bazen bir birinden oldukça farklı gelişme yolu takip etmiş olan iki kolundan ibaretti. Müşterek veya birinden diğerine geçen sözlerin bazıları, bu dillerin kendi kanunlarına zöre az çok şekil ve mana değişikliği ile karşımıza çıkıyordu. Türk ledçelerinde beklenmedik şekillerle karşılaşan, fakat Moğolca ile ilgilenmeyen Türkologlar bunları açıklamakta güçlük çekiyor veya yanlış yollara sapıyorlardı. Halbuki Moğolcaya bir göz atmakla bunlar kolayca çözülebilecek meselelerdi. Maksadım, dillerin menşee ve akrabalığı üzerine tartışma açmak değildir, bu sözlerimle ancak mevcut ve yaşayan bir gerçeği belirtmek istedim.

Ben bu günkü tebliğimde, "Moğolca ile Türkçe ilişkileri"ni her cephesi ile inceleyecek değilim. Konu üzerinde toplu bilgi için 1955'te çıkmış *Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler* adlı araştırmama bakılabilir (DTCFD XIII, 1, s. 1-25). Ben şimdi bu konulardan ancak bir tanesini : "Türkçede tek heceli bazı sözlerin Moğolcada iki heceli olarak yaşadığı" meselesini ele alacağım ve bunların içinden bir sözü araştırma tarihinden örneklerle açıklamaya çalışacağım.

Türkçe ile Moğolcadaki sözlerin bazıları müşterek oldukları halde, bu iki Altay dilinin çok eskiden, bir birinden farklı gelişme yolları takip etmeleri yüzünden, bazen bu gibi müşterek asıllı sözlerde de muayyen ayrılıklara rastlıyoruz. Bunlardan biri de, Moğolcada sözlerin sonundaki hecelerin yaşaması, Türkçede ise vurgusuz hecelerin düşmüş olmasıdır.

Türkçe ve Moğolcada şekil ve manaları bir birinin aynı veya çok yakın olan tek ve çift heceli kelimelerin başlıcaları şunlardır :

Türkçe	Moğolca
<i>ab</i> <i>av</i>	<i>aba</i>
<i>and</i> <i>yemin</i>	<i>anda</i> <i>yeminli dost</i>
<i>as</i> -	<i>asa</i> -
<i>bark</i> <i>mülk</i>	<i>baraga</i>
<i>beg</i> <i>bey</i>	<i>begi</i>
<i>berk</i> <i>sağlam</i>	<i>berke</i>
<i>bin, ming</i> 1000	<i>mingka(n)</i>
<i>bog</i> -	<i>bogo</i> -
<i>boz</i> (<i>renk</i>)	<i>boro</i>
<i>çab</i> - <i>kesmek</i>	<i>çabçi</i> -
<i>çak</i> -	<i>çaki</i> -
<i>dün, tün</i>	<i>tüne</i>
<i>er</i>	<i>ere</i>
<i>erk</i>	<i>erke</i>
<i>gök, kök</i>	<i>köke</i>
<i>güç, küç</i>	<i>küçü(n)</i>
<i>kırk</i> -	<i>kirga</i> -
<i>kıs</i>	<i>kisa</i> -
<i>koç, kuç</i>	<i>koça, kuça, koço</i>
<i>kon</i> -	<i>kona</i> -
<i>kur</i> -	<i>kuri</i> -
<i>kut</i>	<i>kutug</i>
<i>ot</i>	<i>ota(çi)</i>
<i>ög</i> <i>ana</i>	<i>eke</i>
<i>öng</i> <i>renk</i>	<i>öngge</i>
<i>saç</i> -	<i>saça</i> -

<i>sağ</i> –	<i>saga</i> –
<i>tak</i> –	<i>taki</i> –
<i>tart</i> – çek–	<i>tata</i> –
<i>uz</i>	<i>ura</i>
<i>uç</i> –	<i>oçi</i> –
<i>ürk</i> –	<i>ürgü</i> –
<i>yak</i> – yaklaş –	<i>daga</i> –
<i>yaz</i> –	<i>ciru</i> –
<i>yüz</i>	<i>düri</i>

Bu iki dil arasındaki yakınlık ve benzerlik birçok kelimelerin birinden diğerine geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu gibi kelime alış verişinde rol oynamış olan sebeplerin hepsini de ayıklamaya girişmeyerek, ancak bunlardan tabu meselesine işaret etmekle yetineceğim : Meselâ, Moğolcada “balta” anlamına gelen *söke* kelimesini yalnız erkekler kullanır. Tabu yüzünden kadınların bunu kullanması yasak olunca, bunun yerine başka bir kelime bulmak gerekiyordu. Bunun en kolay yolu da, *söke*'nin tam karşılığı olan hazır Türkçe *balta* kelimesini kullanmak olacaktı.

Şu yukarıdaki listede sıralanan Türkçe tek, Moğolca çift heceli kelimelerin bir dilden diğerine intikalinde de ilgi çekici bazı hâdiselerle karşılaşırız. Ben şimdi bunlardan ancak bir tanesini ele alıp incelemeye ve açıklamaya çalışacağım, bu da : Türkçede *koç*, *kuç*, Moğolcada *koça*, *kuça*, *koço* şeklinde karşımıza çıkan kelimedir (E. Kowalewski, *Dictionnaire mongol-russe - français* II, 1846, s. 940).

“Erkek koyun” anlamına gelen *koç* kelimesinin Türkçede ve iki heceli şeklinin de Moğolcada şahıs, soy ve yer adı olarak çok kullanıldığı malûmdur. Meselâ, Anadolu yer adları arasında bununla ilgili şu kelimelerle karşılaşırız : *Koç*, *Koçbaşı*, *Koçhisar*, *Koçköprü*, *Koçköy*, *Koçkuyu*, *Koçlar*, *Koçlu*, *Koçpınar*, *Koçtepe*, *Koçviran*; ayrıca bunun Moğolca şekli de var : *Koço*, Ağrı vil., Diyadin ilçesi, Üstürken mahallesinde bir köy (*Mesk. Yerler Kılavuzu* 1946, s., 718).

Eski Moğolcada mevcut olan *ᠬ* (*q*) sesi, tahminen 10-12. yüzyıldan itibaren orta devir Moğolcasında *ᠬ* şekline girdiğinden (*k > ḥ*), konumuzu teşkil eden *koça*, *kuça*, *koço* kelimesi de *hoça*, *huça*, *hoço* olmuştur. Sonraları –ç– sesi de Farsçanın tesiri ile değişerek –c– olmuş ve kelime, İslâmî edebiyatta *hoca* şeklini alarak, Farsçada zaten mevcut olan *hoca* خواجه kelimesi ile karışıp kaynaşmıştır.

Bu sözün iki heceli Moğolca şekli çok eskiden Türkçeye de geçmiş olup, Doğu Türkistandaki yer adları içerisinde bunun hem *k* –, hem *ḥ* – ile olan şekillerine rastlamaktayız, meselâ : *Kuça*, Turfan'ın 300 km batısında, Karaşehir ile Aksu arasında bir şehir (A. von Le Coq, *Auf Hellas Spuren in Ost -*

Turkistan, Leipzig 1926, s. 20, 103); *Höço*, bugünkü Turfan'ın yakınında eski harabe yerlerinden biri, ancak von Le Coq, adı geçen eserinde (s. 41), *Höço* adının değiştirilerek *Kara - Höca* şekline sokulduğunu yazıyor. Bu misal bize, menşe bakımından bir birinden tamamıyla farklı Moğolca *Höço* ve Farsça *Höca* sözlerinin nasıl karıştığını göstermektedir.

Yalnız yeni devirde değil, XII. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen *Atabet'ül - Hakayık*'ta da buna benzer bir durumla karşılaşılıyor : Reşid Rahmeti Arat neşrinin (1951) Uygur harfli A nüshasındaki *koça* veya *koça* diye iki türlü okunabilen kelime (satır 195, Arat, s. 56, 89, 150, XXIV), Arapça yazılı B nüshasında *خواجه* (*höca*) diye (Arat, s. LXXXII) çevrilmiş bulunmaktadır. Aynı söz *Mukaddimat al - Adab*'ta (N. N. Poppe, *Mongol'ski slovar' Mukaddimat al - Adab*, 1938, s. 307) esas şekil ve manası ile karşımıza çıkıyor : *قوجه* *kuça*.

Bu sözün Moğolca şeklinin Türk - Fars tarih edebiyatına geçişinde, Moğol şahıs adlarının da büyük rolü olmuştur. XIII. yüzyılın ikinci yarısında İran üzerinden Anadolu'ya gelen Moğol komutanları arasında da bu isimde şahıslar mevcut olup, meselâ bunlardan 1258'de Anadolu'ya gelmiş olan *Höca Noyan* *خواجه نويان* gerek Kirakos ve Grigor gibi Ermeni kaynaklarında gerek İbni Bibi ve Aksarayî'nin eserlerinde de zikredilmektedir. Koçan Noyan adında başka bir komutan 1291 yılında Yahudi vezir S'ad el-Devle'nin öldürülmesi ile ilgili hadiseler dolayısıyla anılmaktadır. 1272 tarihli Caca oğlu vakfiyesindeki şahitler arasında da *Höca (Noyan)* namında birinin adı geçiyor (Misaller ve kaynaklar için bk. A. Temir, *Kırşehir emiri Caca oğlu Nur el-Din' in 1272 tarihli Arapça - Moğolca vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 190).

İşte bu suretle Türkçe *koç* kelimesinin Moğolca şekli olan *koça*, *kuça*, *koço/koça*, *kuca*, *koço/höca*, *huça*, *höca/höca*, *huca*, *höco* sözü, menşe bakımından kendisiyle hiç ilgisi bulunmayan Farsça *hâce*, *hwāca*, *höca* *خواجه* kelimesiyle gerek şekil gerek anlam bakımından karışıp kaynaşmıştır. Arap yazısı ile imlâ şeklinin aynı oluşu da bu karışmayı kolaylaştırmış ve neticede bunun Moğolcadan geldiği tamamıyla unutulmuş, türlü Türk lehçelerinde bu kökten yeni yeni şekiller türemiştir, meselâ : *koça* 'ak sakal', *pîr*, *ihiyar*, *acûz*, *kempîr*' (Ş. Süleyman), *koça* 'büyük, azîm, ihtiyar adam, pîr' (Tarama Dergisi, Ş. Samî, Kamusu Türkî), *koça* 'ihiyar adam ve kadın, ebe' (Radloff Wb. Kırım, Osmanlı, Çağatay), bundan diğer şekiller : *koçalık*, *koçaman*, *koça* -, *koçat* -, *koçar* -, *koçart* -, *koçal* -, *koçalış* -, *koçala* -, *koçalan* -, *koçalaş* -; Türkmencede *koça kaarı*, *koçalık* ve *kaarılık* (A. Ali ve K. Böri, Rusça - Türkmence sözlük). Codex Cumanicus'ta *koça* 'efendi' (K. Groenbech, *Komanisches Wörterbuch*, 1942), Et - Tuhfetü'z-zekiyye'de *koça* 'seyyid' (Besim Atalay neşri, 1945). (Ebu Hayyan için aşağıya bk.)

Bu kelime üzerine yürütülen fikirler ve araştırma tarihi dolayısıyla eski ve yeni devirden birkaç misal vermek gerekirse : Endülüslü Ebu Hayyan,

1312-1313 tarihinde yazılmış olan *Kitab el-idrak li lisan el-etrak* adlı eserinde şöyle diyor : “koca, hem şeyh, hem seyyid manasına gelir, aslı Farsça olan *hoca*’dan türkçeleşmiştir” (A. Caferoğlu neşri, 1931, bk. R. R. Arat, *Atabet’ül - Hakayık*, 1951, s. 150). İran tarihçisi Raşid ed - Din ise : “Türkçede ihtiyarlara *hvāca* (*hoca*, *koça*) derler, *hvāca* lâfzı aslen Türkçedir, Farsça ve Arapça değil” diyerek Ebu Hayyan’a tamamıyla ters düşen bir açıklamada bulunuyor (F. Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi V*, 1950, s. 21). Kelimenin menşei hakkındaki bu karışıklık günümüze kadar süregelmiş, fakat biri Farsça ve diğeri de Moğolca olmak üzere iki yönlü bir ihtimal üzerinde durulmadığı için, inandırıcı bir çözüm yolu bulunamamıştır. Fuad Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*’ndeki *HÂCE*, *HvĀCA* maddesinde (V, 1950, s. 20-24) bir taraftan Türk - Moğol meselesine de temas ederek : “Bütün bunlara ilâve olarak, Gök - Orda ve Ak - Orda hânedanları ile Çağatay hanları arasında *hvāca* unvanını taşıyan hükümdarların mevcudiyeti de, bunun muahhar bir islâmî te’sire değil, fakat çok daha eski bir türk - moğul an’anesine dayandığını daha açık bir surette meydana koymaktadır” (s. 21) diye konuya müspet yolda yaklaşmaya çalışırken, diğer cihetten : “Mamafih bütün bunlara rağmen, farsçadaki iştikakı meçhul *hoca* kelimesinin menşei me’elesini henüz kat’î surette aydınlatılmış sayamayız” (s. 21) diyerek, bu konuda henüz bir neticeye varılamadığını da belirtmiş oluyordu. *Atabet’ül-Hakayık* neşrinde aynı konu üzerinde duran Reşid Rahmeti Arat, Fuad Köprülü’nün araştırmalarına da işaretlerle türlü lehçelerden birçok örnekleri arka arkaya sıralamakla beraber, Moğolcaya başvurmayı peşin hükümle gereksiz gördüğünden, çözüm yolundan büsbütün uzaklaşmış bulunuyordu (1951, s. 149-150).

1954’te Reşid Rahmeti Arat’ın *Atabetü’l-Hakayık* neşri üzerine *Bulleten’* de çıkan tanıtma yazımda (XVIII, 70, s. 267-271) ve sonra 1959’da *Kırşehir emiri Caca oğlu Nur el-Din’in 1272 tarihli Arapça - Moğolca vakfiyesi* adlı eserimde (s. 190), bu meselenin ancak Moğolca vasıtası ile çözülebileceğine ilk olarak ben işaret etmiş ve Türkoloji araştırmaları için Mongolistiğin önemini göstermeğe çalışmıştım.

Netice olarak şöyle diyebiliriz :

Şeklen birbirine benzeyen, fakat menşe bakımından biri diğerinden farklı olan iki *koça*, *hoça*, *hoca*) sözü vardır :

1. Malûm Farsça - Arapça *خواجه* *hoca* “efendi, sahip, kâtip, tüccar, muallim” tâbiri,

2. Diğeri, Türk - Moğol veya Altay asıllı *koça* (*kuça*, *hoça*, *hoca*) sözüdür.

— Türkçe *koç* kelimesinin Moğolca şekli olan bu ikinci söz, yer ve şahıs adları yolu ile Türkçe ve Farsçaya da geçmiş ve Moğolca olduğu unutulmuş şekil ve mana bakımından Farsça *hoca* kelimesi ile karıştırılmıştır.

— Bu sözün menşeyini araştırırken :

a) Ya Farsça, ya Türkçe - Moğolca diye tek yönlü değil,

b) Hem Farsça, hem Türkçe - Moğolca diye çift yönlü inceleme yolunu tutum ve huzurunuzda sunduğum bu tebliğ ile araştırmalarımı derinleştirerek delilleri ile ispatlamağa çalıştım. Noksan ve hatalı taraflarının, meslektaşlarımın tenkitleri ile düzeltilerek ikmal edileceğini ümit ve temenni ederim.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Arat, Reşid Rahmeti, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabetü'l - Hakayık*, İstanbul 1951, Ankara, TDK, c. II, 32, 4+163 + 3 + LXXXI + CLXXIII s.

Haenisch, *Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, Die geheime Geschichte der Mongolen, aus der chinesischen Transkription im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig, Asia Major 1935 ve O. Harrassowitz 1937, XII + 140 s.

Haenisch, Erich, *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi - shi) Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig, O. Harrassowitz 1939, VII + 191 s.

Kowalwskiy, E., *Dictionnaire Mongol - Russe - Français* I, II, III, Kazan 1844, 1846, 1849.

Köprülü, Fuad, *Hâce, Hvāca*, İslâm Ansiklopedisi V, İstanbul 1950, s. 20-24.

Le Coq, A. von, *Auf Hellas Spuren in Ost - Turkistan*, Berichte und Abenteuer der II. und III. deutschen Turfan - Expedition. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1926, XI + 66 s.

Poppe, N. N., *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al - Adab* I-II, Moskova - Leningrad 1938, IV + 452 s.

Poppe, N. N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil I, vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, O. Harrassowitz 1960, IX + 188 s.

Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte*, I-IV, St. Petersburg, 1893-1911.

Temir, A., *Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler*. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi XIII, 1-2, Ankara 1955, s. 1-25.

Temir, A., *Reşid Rahmeti Arat : Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atabetü'l - Hakayık*, İstanbul 1951. - Belleten XVIII, 70, 1954, s. 267-271.

Temir, A., *Kırşehir emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça - Moğolca vakfiyrsi*. Türk Tarih Kurumu tayınlarından, Ankara 1959, VIII + 329 s.

Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu. Ankara, İçişleri Bakanlığı yayımlarından, I : 1946, IV + 560 s.; II : 1950, 561-1234 s.